

УДК 94(477)''1932–1933''

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.10>**Мілютин С.Ю.**

Комунальний заклад «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАВОДУ «ЧЕРВОНА ЗІРКА» ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

У статті комплексно проаналізовано становище робітників заводу «Червона зірка» під час Голодомору 1932–1933 рр. На основі архівних документів Державного архіву Кіровоградської області встановлено, що робітників підприємства активно залучали до роботи на селі для участі в хлібозаготівельних заходах й агітаційній роботі. Визначено, що через нереальні хлібозаготівлі міський партійний комітет ухвалив рішення зменшити норми харчування для робітників підприємства. Доведено, що погіршення харчування, податковий тиск, складні побутові умови праці й затримка зарплати спровокували з-поміж робітників критичні висловлювання на адресу заводського керівництва, зменшення трудової активності та саботаж. На основі інформаційно-аналітичних звітів Державного політичного управління встановлено, що спротив робітників мав поодинокий характер і був швидко придушений, що обумовлено наступними причинами: представники органів безпеки вчасно ізолювали найактивніших агітаторів спротиву; керівництво заводу ефективно комбінувало репресивні та заохочувальні методи взаємодії з персоналом; в умовах голоду робітники через фізичний стан були здатні лише на пасивний спротив. Встановлено, що перший випадок смерті від голоду з-поміж робітників заводу стався у другій декаді грудня 1932 р. Розглянуто дії заводського та міського керівництва спрямовані на організацію допомоги голодуючим робітникам. Проаналізовано стан харчового забезпечення робітників у 1932–1933 рр. Виявлено, що найбільша кількість померлих від голоду робітників та членів їхніх родин припадає на весну 1933 р. Висловлено припущення, що через стан першоджерел визначити точну кількість робітників, які померли від голоду або спричинених ним хвороб неможливо. Встановлено, що персонал «Червоної зірки» продовжував страждати від голоду навіть у липні 1933 р.

Ключові слова: Голодомор, «Червона зірка», хлібозаготівлі, робітники.

Постановка проблеми. 1874 р. британські підприємці Роберт і Томас Ельворті заснували в м. Єлисаветград завод із виробництва сільськогосподарської техніки. Завдяки грамотному управлінню, впровадженню інновацій та сумлінній праці робітників завод братів Ельворті швидко став флагманом у своїй галузі. З утвердженням на українських землях комуністичного тоталітарного режиму підприємство націоналізували. 1922 р. завод отримав нову назву – «Червона зірка». Наприкінці 20-х років минулого століття на підприємстві створено першу тракторну сівалку Т-1, що стало своєрідним технологічним проривом для радянського сільськогосподарського машинобудування. Попри технологічні досягнення побутове життя робітників підприємства значно погіршилося у порівнянні з дореволюційним періодом. Особливо критичним становище персоналу стало під час Голодомору. Події 1932–1933 рр. в історії заводу ще не були предметом окремого дослідження, що спробуємо виправити у запропонованій історичній розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основу джерельної бази дослідження складають документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіроО). За функціональним призначенням з-поміж залучених нами документів переважають організаційно-розпорядчі, звітні та інформаційно-аналітичні. Особливу цінність для дослідження становить фонд П-192 (Єлисаветградська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції), який дозволяє проаналізувати соціальні настрої робітників під час Голодомору, ставлення персоналу до хлібозаготівель та інших заходів радянської влади. Важливим для дослідження є фонд П-173 (Партійний комітет заводу «Червона зірка» м. Кіровоград), що дає можливість з'ясувати політичні настрої та участь робітників у хлібозаготівельних заходах, специфіку роботи цехів за умов продовольчих труднощів. У фонді П-4 (Кіровоградський міський комітет Компартії України) виявлено документи, які характеризують матеріальний стан працівників заводу на початку 1933 р.

Постановка завдання. Мета статті – комплексно дослідити становище робітників заводу «Червона зірка» під час Голодомору. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати наступні завдання: визначити, як змінювалося продовольче забезпечення робітників з осені 1932 до літа 1933 рр.; встановити, як працівники заводу реагували на зміни продовольчої ситуації та погіршення умов праці; розглянути випадки саботажу з боку робітників.

Виклад основного матеріалу. Для посилення хлібозаготівель на селі влада залучала відповідальних працівників з промислових підприємств. 1 серпня 1932 р. на загальних зборах партійного активу заводу «Червона зірка» ухвалено рішення призначити на виконання збиральної та хлібозаготівельної кампанії 60 робітників, з яких не менше 35 осіб – із заводського партактиву. На обговорення кандидатур мобілізованих на хлібозаготівлі відводилась одна доба [3, арк. 25]. Окремо заводський партійний комітет (ЗПК) ухвалив: особи, які спробують уникнути відправки на хлібозаготівлі або ж самовільно покинуть село, будуть притягнуті до партійної відповідальності як дезертири з хлібозаготівельного фронту [3, арк. 26]. Попри загрозу дисциплінарних покарань не всі робітники й партійці виявили готовність вирушити до сіл. Зокрема, в одному із звітів ЗПК зазначалося, що на роботу не прибули Альгіс (Черняхівська сільрада), Балануца (Лелеківська сільрада), Гавриленко (Тарасівська сільрада), Мечеристов (Клинцівська сільрада), Осадчий (Покровська сільрада) та Плінер (Березівська сільрада). Також зафіксовано випадки, коли мобілізовані на хлібозаготівлі приїздили до сіл у нетверезому стані [4, арк. 93–94].

Неспроможність виконати хлібозаготівельний план змусила владу урізати продовольче забезпечення для працівників заводу. Зменшення харчування робітників пояснювалося тим, що у Зінов'євську було зафіксовано дефіцит хлібних ресурсів об'ємом 96 тон й місцева влада вимагала від управління заводу зекономити 40 тон хліба. Для подолання дефіциту ЗПК ухвалив рішення виявити витрати хліба за рахунок осіб, які перебувають на лікуванні та приписані в забірні книжки інших працівників. Це не дало бажаних результатів, оскільки дозволило зекономити лише 5500 кг хліба. Щоб зекономити ще 34,5 тон, ЗПК ухвалив рішення скоротити видачу хліба на 100 грам для кожного робітника [4, арк. 96].

Інформація про зменшення норм хліба викликала негативну реакцію у робітників заводу. 9 грудня 1932 р. група працівників ливарного цеху

на чолі з колишнім меншовиком Ситником звернулися до голови цехового комітету з вимогою, щоб керівництво заводу особисто пояснило причини зменшення норм хліба. У розмові з колегами робітник інструментального цеху Дмитренко інтерпретував дії місцевого керівництва як контрреволюційну діяльність. Аналогічні міркування висловив кандидат в партію Почесенко. Близьким до істини був М. Яковлев, який вважав, що причиною зменшення продовольчого пайка є нереальні хлібозаготівлі [4, арк. 96].

Наступного дня робітники заводу продовжили висловлювати невдоволення діями ЗПК. Зокрема, комсомолец і робітник збірного цеху Донченко назвав причетних до зниження норм хліба експлуататорами. Партійний функціонер Ф. Альтгауз інформував керівництво заводу: «В ковальсько-пресовому цеху з-поміж робітників невідомо ким розповсюджуються чутки, що зменшення норм хліба – це контрреволюційна діяльність заводського керівництва, й варто вимагати у міської ради, щоб хліб видавали, як і раніше». В інструментальному цеху під час обідньої перерви на запитання одного з робітників, чому не говорили про хліб, колишній комсомолец Будник зауважив: «Скоро замість хліба будуть давати обрізки з синагоги» [4, арк. 97].

Керівництво заводу вжило заходів, щоб заспокоїти робітників. Проте це не дало бажаних результатів, про що свідчить звіт про політичну ситуацію на підприємстві: «На заводі почали проявлятися по цехам хворобливі явища та контрреволюційні балачки з боку позапартійних робітників, а також окремих членів й кандидатів партії та комсомольців» [4, арк. 98]. Окрім розмов про контрреволюційну діяльність заводського та районного керівництва, з-поміж персоналу зафіксовано відверту критику політичного курсу партії. Зокрема, робітник механічного цеху Косов стверджував, що життя в СРСР не покращується, а навпаки погіршується. На думку чоловіка, головною причиною такої ситуації в країні є відсутність мудрого керівництва. Пакувальник складу №10 Матвієнко у приватній розмові, критикуючи політику держави, сказав, що комуністів треба вбивати, а його колега, пакувальник зі складу №4 Чорний стверджував: краще організувати ще одну революцію, ніж терпіти знущання діючої влади [4, арк. 99].

13 грудня 1932 р. в окремих цехах зафіксовано заклики до саботажу. З-поміж тих, хто агітував робітників припинити роботу до відновлення нормального харчування, – Донченко, Захаров і Жабинський. Разом із закликами до саботажу

ширилися й песимістичні настрої. Зокрема, Коверкова зізналась, що через відсутність хліба покінчить життя самогубством.

У відповідь на невдоволення робітників ЗПК направив у цехи агітаторів, переважно партійців та комсомольців. У промовах вони апелювали до обов'язку робітників як класу, розповідали про наростання класової боротьби всередині країни та про потреби пролетарів Харкова, Дніпропетровська, Москви й інших промислових міст. Агітація не дала бажаних результатів. Робітники ставили під сумнів інформацію в газетах, а також звинувачували заводське й міське керівництво у незаконних діях. Один із представників персоналу заводу в розмові з партійцем Альтісом зізнався: «Як би це не ти з нами говорив, а хто другий прийшов до нас, відчитатися, то ми б йому голову побили» [4, арк. 99]. Досвідчений працівник Столярчук у відповідь на агітацію зауважив, що зараз радянські робітники живуть гірше, ніж у колоніях, й поскаржився на відсутність рівноправ'я в країні рад [4, арк. 102]. У звіті Ф. Альтгауза навіть зафіксовано випадок, коли комсомолец Добровольський у приватній розмові зізнався: «Я робити в комсомолі не хочу тому, що правди не бачу, тільки умовляють та агітують, щоб один одному очі замилити» [4, арк. 101].

Невдоволення досягло піку 14 грудня 1932 р. Коли робітники зрозуміли, що їхні дії не дають бажаного ефекту, то змінили тактику й відмовлялися від обідів через відсутність хліба [4, арк. 105]. Однак це також не дало результатів. Спостерігаючи за ситуацією з хлібом на заводі, економіст інструментального цеху Савицький висловив припущення, що навесні на вулицях міста будуть валятися трупи людей й наберуть розповсюдження інфекційні хвороби чума та холера [4, арк. 101]. Як надалі виявилось, прогноз Савицького був близьким до істини.

У грудні 1932 р. частина робітників вже страждала від недоїдання. 17 грудня 1932 р. до робітничої лікарні з ознаками тривалого недоїдання потрапив ливарник заводу «Червона зірка» Андрій Повзлов. Того ж дня чоловік помер. Через два дні до лікарні потрапив маляр заводу Григорій Лебедєв, який помер 21 грудня [2, арк. 10].

20 грудня 1932 р. на заводі скликано екстрене засідання з приводу смерті двох робітників. Це дає підстави вважати, що, окрім А. Повзлова, на той час був щонайменше ще один померлий від голоду. Присутні ухвалили рішення перевірити фізичний стан робітників, які скаржаться на недоїдання. Крім того, секретарям партійних осередків наказувалося вжити заходів, щоб не допустити

розголосу чуток про голод як причину передчасної смерті робітників [3, арк. 23].

У січні 1933 р. кількість померлих від голоду почала стрімко зростати не лише з-поміж робітників, але й серед членів їхніх родин. Зокрема, у робітника Дубченка померла дитина [6, арк. 4]. Районний відділ ДПУ повідомив Зінов'євському МПК про ситуацію на заводі. 29 січня 1933 р. чиновники міського парткому ухвалили рішення провести вибіркову перевірку не менш як 30 родин робітників. Для перевірки стану родин, які потерпали від голоду, створювалася спеціальна комісія, куди ввійшли голова РКК Євдокименко й члени бюро МПК Кравченко і Смолій. На обстеження голодних робітників та їхніх родин комісії виділялося дві доби. По завершенню роботи комісію зобов'язували подати детальний звіт [2, арк. 2].

Всього комісія обстежила 28 родин робітників заводу й констатувала у більшості осіб безбілкові набряки, які були наслідком тривалого недоїдання. Особливо тяжким визнано стан ливарника Степана Гореного, який мав набряклі ноги і з великими труднощами пересувався. На питання лікаря стосовно скарг чоловік відповів: «Їсти хочу аж душа болить» [2, арк. 5]. Члени комісії відвідали родину слюсаря збірного цеху Дмитра Дубченка. На заводі чоловік отримував 100 крб., однак цього бракувало для утримання дружини та чотирьох дітей. Оглянувши домівку, члени комісії констатували: родина харчується картопляними лушпайками. Окрім того, члени комісії стали свідками бійки дітей за лушпайки. Коментуючи це, дружина Д. Дубченка зізналась, що нещодавно одна дитина померла від голоду й зауважила: на інших чекає така ж доля [2, арк. 8].

Не кращою була доля робітників, які мали партійні квитки. Зокрема, робітник заводу і член партії Скляревський знепритомнів під час роботи у цеху, після чого був доставлений каретою швидкої допомоги додому. При зустрічі з членами комісії чоловік зізнався, що отриманий на роботі хліб віддає дітям, а сам п'є кип'ячену воду, заправлену сіллю. У звіті комісії стверджується: Скляревський розплакався й вибачився за сльози, зауваживши, що плаче не про себе, а про дітей. Наступного дня чоловіка доставили до лікарні [2, арк. 7]. Також комісія відвідала родину бурильника та члена партії Захарія Янкова. Виявлено, що сім'я продає домашні речі, щоб купити щось поїсти. Янкові вживають переважно сурогати. Під час розмови з членами комісії дружина Янкова поскаржилась на скрутне матеріальне становище і повідомила, що через це готова умертвити дітей [2, арк. 6].

На думку комісії, головною причиною голоду з-поміж робітників заводу була затримка зарплати і факти продажу працівниками хліба для купівлі сурогатів [2, арк. 9]. Однак цей висновок є неповним, оскільки погіршення продовольчої ситуації в місті спровоковано свідомими діями правлячої верхівки СРСР.

Наприкінці січня 1933 р. Зінов'євський МПК ініціював низку заходів, спрямованих на покращення продовольчого постачання і збільшення калорійності обідів для робітників заводу «Червона зірка». Планувалося за короткий термін досягнути калорійності обідів на фабриці-кухні до 1500 ккал без урахування хліба. Відповідальними за це призначено голову ЗЧРК Завірюху, голову ЗПК Штокмана, секретаря ЗПК Олейнікова та директора заводу Познякова.

Для виконання поставленої мети передбачалося, що фабрика-кухня отримає від заводу 1080 пудів м'яса, 360 пудів риби, 1800 л молока та 4800 кг цукру. Приміське господарство «Червоної зірки» не могло задовольнити цих потреб, тому відповідальні особи були зобов'язані закупити м'ясо в колгоспах району, а рибу – в м. Очаків [2, арк. 2–3].

Представники місцевої влади взяли до уваги той факт, що значна частина робітників не може самостійно забезпечити себе продовольством, тому ухвалили рішення створити спеціальний профілакторій, розрахований на 100 осіб. Керівництво установою поклали на І. Кондрашова. На потреби профілакторію виділено 20 тисяч карбованців з місцевого бюджету. Планувалося, що аналогічна сума буде виділятися на потреби профілакторію щомісячно. За фінансове забезпечення установи відповідав Стрижак. Для потреб профілакторію вилучено 300 центнерів хліба з радгоспу робітничої лікарні. Також у розпорядження профілакторію передавалося 180 пудів живої ваги свиней з господарства Райспоживспілки. Планувалося, що решту продуктів профілакторій отримуватиме через заготівельні організації за підтримки міської ради [2, арк. 3].

Попри дії місцевої влади ситуація з продовольством продовжувала погіршуватися. За офіційною інформацією Зінов'євського МПК, у місті з 1 січня по 25 лютого 1933 р. лише у трьох лікарнях померло від голоду 78 осіб [2, арк. 22]. Станом на 25 лютого 1933 р. на заводі «Червона зірка» зафіксовано 425 випадків безбілкових набряків у робітників та їхніх родичів. Для порівняння: на швейній фабриці зафіксовано 12, а на типографії – 10 випадків. З 47 осіб, які перебували у профілактичному відділі Робітничої лікарні, більшість

складали робітники «Червоної зірки». Також хворі перебували у профілактичних відділеннях Міжрайонної лікарні та місцевого диспансеру. Всього на стаціонарному лікуванні у медичних закладах міста перебувало 92 особи, в яких діагностували безбілкові набряки й високий ступінь виснаження через тривале недоїдання [2, арк. 22]. Однак навіть місцеві партійні чиновники визнавали: кількість людей, які потребували негайного стаціонарного лікування, значно більша.

Влада намагалась вирішити проблеми дефіциту продовольства за рахунок приміського господарства «Червоної зірки». На березень 1933 р. завод мав у своєму розпорядженні 4500 гектарів землі, 470 голів великої рогатої худоби, 300 голів свиней, 600 кролів та 19 тракторів. За підрахунками Зінов'євського МПК, приміське господарство могло задовольнити 35–40% загальних потреб у м'ясі та 70–80% потреб у молоці [1, арк. 4]. На нашу думку, висновок чиновників з міського парткому є надто оптимістичним, оскільки робітники приміського господарства впродовж чотирьох місяців не отримували зарплату, що негативно вплинуло на продуктивність їхньої праці. Крім того, господарству бракувало коней, зерносховищ, приміщень для худоби та гуртожитків для робітників.

Ускладнювала ситуацію позиція Облспоживсоюзу та Вкупспілки, які гальмували процедуру отримання кредитів приміським господарством заводу «Червона зірка». Інформація про труднощі дійшла до секретаря Зінов'євського МПК Підсухи [1, арк. 4]. Чиновник написав скаргу в Одеський обком партії, проте це не вирішило проблему продуктивності приміського господарства заводу.

Паралельно з погіршенням продовольчої ситуації на заводі персонал продовжували активно залучати для роботи в селах. 6 лютого 1933 р. на загальнозаводських партійних зборах постановили негайно мобілізувати 100 відданих партійців-робітників для постійної роботи в селах [5, арк. 1]. Є підстави вважати, що впродовж місяця з цією метою виїхало ще декілька десятків робітників. Переважно співробітники залучалися на роботи до сусідніх сіл та в Знам'янський і Новоукраїнський райони [7, арк. 44–45]. Працівники займали відповідальні посади в колгоспах та партійній організації, допомагали здійснювати агітаційну роботу, а також долучалися до пошуку прихованого хліба.

Далеко не всі робітники висловили згоду їхати в села. Нами встановлено, що відмовилися від поїздки або покинули населені пункти: Ганна Бутенко, Григорій Бронштейн, Микола Левченко,

Олексій Ткаченко, Никифор Терещенко, Іван Філіпенко та Андрій Хамренко [8, арк. 59–63]. Згодом їх виключили з партії як саботажників.

У березні 1933 р. увагу робітників привернув новий колективний договір. Керівництво заводу розраховувало, що документ буде укладено за декілька днів, однак його обговорення й подальше прийняття зайняло майже місяць. Дискусія довкола умов договору спровокувала негативні висловлювання про директорат «Червоної зірки» та партійну верхівку СРСР, що, природно, викликало зацікавлення співробітників ДПУ. Начальник Зінов'євського міського відділу ДПУ Ходос інформував партком, що невдоволення новим колективним договором обумовлено продовольчими труднощами, які переживають робітники. Цей висновок підтверджують зафіксовані інформаторами ДПУ висловлювання персоналу. Зокрема, робітник заводу Шарпар напередодні зборів зауважив: «Як би замість колективного договору робітників краще годували і своєчасно давали получку, то можна було жити й виконувати програму без всіляких зобов'язань». Інший робітник ковальського цеху стверджував: «Насміхаються та знущаються над людьми – морять голодом, як би нам дали поїсти, як слід і видали получку, щоб сім'я не голодувала, то виконували б програму без всіляких договорів» [10, арк. 93–94].

19 березня 1933 р. інформатор ДПУ занотував критичні висловлювання з боку досвідченого робітника Любченка, який на зібранні цеху зауважив: «Навіщо нам обговорювати розцінки колективного договору, все рівно нам його нав'яжуть. Старий договір невірний, адже одні отримують 70 рублів, а інші 300. Зарплату не виплачують, а програму вимагають, ще й знижують розцінки». Про несправедливу оплату праці й податковий тиск з боку керівництва заводу висловились робітники Бубаренко, Поворовко та Яковлев [10, арк. 94–97].

Загальне невдоволення колективним договором висловив майстер ливарного цеху Макогон, який у розмові з колегами стверджував: «У колективному договорі вказано, що адміністрація зобов'язується покращувати побутові умови, а де ж це покращення? Кооперація нічого не дає, а цю нещасну зарплату видають нерегулярно. Ось вам і виконання колективного договору». Недовіру до положень запропонованого колективного договору висловив інший ливарник – Волкарчевський, який публічно повідомив: «Необхідно основні параграфи колективного договору записати на лобі цехової адміністрації, щоб вони їх не забули після підписання» [10, арк. 93].

Практично у всіх цехах робітники демонстрували апатію до обговорення положень колективного договору й відкрито висловлювались, що незалежно від їхньої позиції договір буде прийнято в односторонньому порядку. Настрої апатично налаштованих робітників підсумував Микита Майборода, який у розмові з колегою Іваном Скрипниченком зауважив: «Зараз ніхто нічим не цікавиться, у всіх лише одне бажання – поїсти» [10, арк. 92].

Соціальна напруга на заводі ще більше зроста після того, як керівництво «Червоної зірки» повідомило робітникам про необхідність підписатися на «добровільну» позику. За офіційною версією, ініціаторами підписання на позику виступили робітники Харкова. Рядові працівники заводу в ініціативу харківського пролетаріату не повірили й висловлювали переконання, що підписання на позику нав'язано з Москви.

Переважає більшість тих, хто не хотів підписуватися на позику, мотивували відмову поганим матеріальним становищем і потребою годувати сім'ї. Показовий випадок зафіксовано в інструментальному цеху, де слюсар Струков зізнався: на позику підписуватися не планує, оскільки у нього хвора дружина. У цьому його підтримав Бойко, зауваживши, що сім'я дорожче всіляких позик [10, арк. 241].

Перші випадки небажання підписуватися на позику зафіксовано у деревообробному цеху. За інформацією співробітників ДПУ, проти виступив робітник цеху Лев Якушенко, який у розмові з колегою стверджував: влада вичавлює останні соки з простих людей й намагається відібрати кровно зароблені гроші. До розмови приєднався столяр Гудевич: чоловік висловив думку, що це не добровільна позика, а звичайний грабунок [10, арк. 243].

Наступного дня аналогічні виступи проти підписання на позику відбулися у ливарному цеху. Начальник міського відділу ДПУ Ходос інформував партком, що проти підписання на позику у ливарному цеху виступили кандидати у члени партії Павленко і Чабаненко. В інструментальному цеху довго не погоджувалися підписатися комсомолки Добрянська та Свириденко.

15 травня 1933 р. співробітники ДПУ зафіксували найбільшу кількість критичних висловлювань робітників заводу з приводу підписання на позику. Під час обговорення позики працівник заготівельного цеху Русокевич вигукнув: «Коли вже це знущення закінчиться? Хочете замучити нас окончательно голодом? І так люди пухнуть... Ото тільки працюєш задарма». На вимогу підпи-

сатися на позику відреагував вже згаданий вище ливарник Макогон: «Уже здається так набридли ці позики, що не тільки підписуватися нікому не хочеться, а навіть говорити про них» [10, арк. 241].

Зазначимо, що попри критичні висловлювання частини робітників з приводу підписання на позику більшість персоналу виконали вимогу керівництва заводу. Ті ж, хто цього не зробив, потрапили під посиленій нагляд співробітників ДПУ.

Навесні 1933 р. продовольче становище на заводі вкотре погіршилось. З-поміж робітників розповсюджувалися чутки про складну продовольчу ситуацію в місті та сусідніх селах, а також інформація про високу смертність від голоду. Занепокоєння демонстрували навіть члени партії. Зокрема партієць та робітник інструментального цеху Козлов у розмові з колегами й однопартійцями скаржився, що за останні два дні у місті офіційно задокументовано 135 випадків смертей. На це один з присутніх зауважив: у с. Федвар все набагато гірше, адже там зафіксовано випадки людодівства [10, арк. 259].

Аналіз джерельної бази свідчить, що калорійність обідів на фабриці-кухні становила в середньому 500–750 ккал. Найвищі показники зафіксовано наприкінці квітня 1933 р., що обумовлено видачею додаткових продовольчих пайків до Дня солідарності трудящих. Після 7 травня калорійність обідів зменшилась до 350–400 ккал, а вартість, як і у випадку з м'ясними обідами, залишалась 80 копійок.

8 травня 1933 р. в інструментальному цеху п'ятеро слюсарів відмовились працювати понаднормово, мотивуючи це тим, що їм набридло ремонтувати трактори голодними і платити за чисту воду по 80 копійок. Начальник цеху оперативно відреагував на ситуацію і дістав на фабриці-кухні для робітників хліб та додаткові продукти. Після цього персонал залишився працювати [10, арк. 255].

10 травня 1933 р., за інформацією ДПУ, в їдальні фабрики-кухні один з робітників ливарного цеху почав викрикувати: «За що ви з нас шкуру здаєте? Берете з нас по 80 копійок, а даєте одну воду. Де адміністрація? Давайте їх сюди, ми їх змусимо їсти цю баланду». Також чоловік негативно висловився про рядових робітників заводу, які попри погіршення якості обідів не протестують й продовжують виконувати трудові обов'язки [10, арк. 259]. Прізвище цього робітника так і залишилося невстановленим.

Також фіксувалися випадки, коли робітники отримували талон на обід вартістю 80 копійок, брали лише 100 грам хліба та йшли не обідаючи.

В окремі дні кількість відмовників доходила до двох тисяч осіб, що становило понад 25% від кількості робітників заводу «Червона зірка». На думку лікарів заводського медичного пункту Грінберга та Клеванова, причиною масової відмови робітників від обідів була низька калорійність – всього 300 ккал [10, арк. 255]. Помітивши таку тенденцію, керівництво фабрики-кухні пішло на хитрість, розмістивши оголошення: хліб отримають лише ті, хто буде обідати. 31 травня виникла непередбачувана ситуація: робітники погодились взяти обід, однак хліба вистачило лише кільком особам [12, арк. 51]. Подекуди працівникам доводилося чекати на їжу декілька годин.

Обіди, приготовані на фабриці-кухні, були не тільки низькокалорійними, а й небезпечними для здоров'я робітників. 15 травня 1933 р. на фабриці-кухні було приготовано несвіже м'ясо. На зауваження, що робітники можуть отруїтися, відповідальний за приготування відповів: «Люди не свині – поїдять». Наступного дня персонал нагодували кислим молоком. Унаслідок цього частина робітників заводу та працівників фабрики-кухні отруїлися [10, арк. 255–256]. Згодом ситуація з отруєнням повторилась: ймовірно причиною стала пересолена риба [12, арк. 54].

У першій половині травня 1933 р. з-поміж робітників Зінов'євська зафіксовано зростання випадків безбілкових набряків. Зокрема, на першу половину травня на заводській амбулаторії зареєстровано 88 осіб з симптомами безбілкових набряків, з них 56 осіб – за останні п'ять днів. Для порівняння: у третій декаді квітня з симптомами безбілкових набряків зареєстровано 24 особи. Також про зростання кількості опухлих від голоду робітників свідчить статистика профілакторію: за квітень видано 1735 обідів, а за першу половину травня – 1596 [10, арк. 256–257].

Для покращення ситуації міський партком спрямував на потреби заводу і фабрики-кухні додаткові продовольчі ресурси. Це дозволило зменшити динаміку зростання кількості опухлих від голоду. З 15 по 27 травня 1933 р. на заводській амбулаторії зареєстровано 43 особи з безбілковими набряками. Близько 60% від кількості опухлих становили робітники ливарного, ковальського та збірного цехів [10, арк. 276].

Покращення харчування виявилось короткотривалим, оскільки вже у червні 1933 р. відбулося чергове зменшення норм хліба з 500 до 300 грам. Насамперед зміни стосувалися ваговиків, приймальників і табельників [12, арк. 46]. Це посилювало саботажницькі тенденції. Показовий випа-

док стався 21 червня 1933 р. у деревообробному цеху. На першу зміну не вийшло шість висококваліфікованих робітників, і виготовлення молотарок призупинилось. Під час обідньої перерви цехова адміністрація збрала летючий мітинг і поставила питання про необхідність деяким робітникам залишитися на другу зміну, щоб ліквідувати затримку. Заперечень не було і пропозицію прийняли одноголосно, однак на другу зміну не залишилося нікого, навіть тих, кого адміністрація цеху намагалась зупинити на виході. Робітники пояснювали, що вийдуть, щоб передати дружинам хлібні картки, і повернуться до роботи, але не повертались [12, арк. 126–127].

Улітку 1933 р. на заводі зберігалась заборгованість по зарплаті, яка перевищувала суму в 600 тисяч карбованців, з яких 466047 крб. 95 коп. доводилося на другу половину травня [12, арк. 129]. Затримка зарплати впливала на мотивацію робітників. Зокрема, в інструментальному цеху токарі Макаренко, Шабля та Шейко відмовилися працювати й залишили робочі місця. На зауваження цехового керівництва чоловіки повідомили про небажання працювати задарма, оскільки їм не видають зарплату і немає за що обідати.

Невдоволення робітників відсутністю зарплати дійшло піку в останні дні червня. 27 числа цього місяця в механічному цеху токарь Іщенко звернувся до голови цехового комітету з проханням, щоб той вимагав від керівництва заводу своєчасної оплати праці, оскільки робітники півтора місяці нічого не отримують. Варто зазначити, що невдоволення ситуацією, яка склалася, висловлювали не лише працівники, але й інженери П. Найдьонов, А. Крючков, Н. Дубонос і технік Рева: у приватній розмові вони висловлювалися про наміри покинути завод у випадку подальшої затримки зарплати [12, арк. 134–135].

Зазначимо, що завод заборгував не лише робітникам, але й фабриці-кухні. У червні 1933 р. борг складав понад 40 тисяч карбованців. До наступного місяця ця проблема так і залишилась невирішеною [12, арк. 132].

Унаслідок заборгованості робітники продовжували голодувати у липні. Станом на 20 липня 1933 р. в амбулаторії «Червоної зірки» було зареєстровано 67 осіб, які отримали лікарняні листи через втрату трудової активності, спричинену тривалим недоїданням. Усього на заводі було зареєстровано близько 200 осіб, які втратили дієздатність і перебували на лікуванні [12, арк. 202]. Загальну оцінку ситуації не лише на заводі, а й у Радянській Україні дав ливарник Березовський

у приватній розмові: «Хто виживе, той довго буде згадувати 1933 рік» [12, арк. 208].

За складних продовольчих умов робітники для виживання продавали домашні речі або вимінювали їх на продукти харчування. Зафіксовано випадки, коли працівники заводу вимінювали частину хлібного пайку на сурогати. За інформацією ДПУ, окремі члени трудового колективу вдавалися до спекуляцій, продаючи на чорному ринку частину хлібного пайка за завищеними цінами. У спекуляції підозрювалися робітниця спеціального цеху Анна Ялова, мати робітника Петра Зубова Єфросинія Зубова, ливарники Іван Дубівка та Іван Дробниченко, робітниця експериментального цеху Євгенія Рябоконт, робітниця заводської кузні Марія Шишкевич, робітник відділу кадрів Василь Швець та робітник ковальського цеху Андрій Єрофєєв [11, арк. 102]. На допитах згадані особи мотивували свої дії тим, що декілька місяців не отримували зарплату й змушені продавати частину пайка для додаткової купівлі молока й інших продуктів.

Через голод частина людей ішла на злочин: одні крали для виживання, а інші — для продажу крадених продуктів голодним. Траплялися випадки, коли осіб, відповідальних за заготівлю, продаж чи закупівлю продуктів, звинувачували у витратах продовольчих ресурсів або нецільовому використанні коштів. На заводі «Червона зірка» з-поміж засуджених фігурували торговий агент Калашников, якому інкримінували присвоєння та витрати продуктів харчування і дефіцитних матеріалів [2, арк. 40]; працівники фабрики-кухні Олександр Пересунько та Петро Волошин [13, арк. 4–5]; завідувачі заводських буфетів та члени партії Є. Скакун і Т. Мартиновська, завідувач ларька О. Вавінський [9, арк. 1–2]. Ступінь провини, а також мотивацію згаданих осіб встановили складно через стан джерельної бази.

У контексті нашого дослідження варто окремо зупинитися на показниках смертності на заводі під час Голодомору. За підрахунками ДПУ, за перші п'ять місяців 1933 р. у Зінов'євську померло 2515 осіб, що на 1510 осіб більше порівняно з аналогічним періодом минулого року [12, арк. 44]. Немає сумнівів, що насправді кількість померлих є значно більшою. Точні дані у цифрах про тих членів колективу «Червоної зірки», хто загинув від голоду, не встановлені через стан першоджерел. У звіті начальника міського відділу ДПУ Ходоса стверджується: з-поміж робітників заводу з серпня по жовтень 1932 р. зафіксовано 14 летальних випадків. При цьому немає інформації про причину

смерті робітників. Натомість за перші три місяці 1933 р. померло 47 робітників та 78 членів їх родин. За квітень-травень зафіксовано смерть 42 робітників і 83 утриманців. За інформацією Ходоса, з 42 летальних випадків 26 спричинені голодом. Зазначимо, що до цієї статистики Ходос не вніс людей, які померли від невизначених діагнозів, пов'язаних із виснаженням, пороком серця й шлунковими захворюваннями [12, арк. 45].

Висновки. Отже, під час Голодомору робітники заводу «Червона зірка» відчули на собі наслідки державної політики на селі. Подекуди персонал залучали до хлібозаготівель та агітаційної роботи, однак більшість ставилась до цього без ентузіазму. Погіршення харчування і затримка зарплати негативно впливали на трудову дисципліну робітників. У приватних розмовах та під

час офіційних цехових зборів вони висловлювали невдоволення керівництвом заводу, діями місцевої влади й політикою перших осіб держави. Попри наявність мотивів, а саме: невдоволення колективним договором, економічний визиск та погіршення харчування, робітники заводу не змогли організувати ефективний спротив. На нашу думку, це обумовлено наступними факторами: співробітники ДПУ вчасно ізолювали найактивніших агітаторів спротиву; керівництво заводу ефективно комбінувало репресивні та заохочувальні методи взаємодії з персоналом; в умовах голоду люди були здатні лише на пасивний спротив і більше концентрувалися на стратегії виживання. Що стосується смертності на заводі, то наявні джерела не дають можливості визначити точну кількість померлих від голоду.

Список літератури:

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 33.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 43.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 27.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 128.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 59.
6. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 72.
7. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 46.
8. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-173. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 67.
9. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 23.
10. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 289.
11. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 116.
12. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 278.
13. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 5.

Milytin S.Yu. THE POSITION OF WORKERS AT THE FACTORY "CHERVONA ZIRKA" DURING THE HOLODOMOR

The article comprehensively analyzes the situation of the workers at the «Chervona Zirka» during the Holodomor in 1932–1933. On the basis of archival documents of the State Archive of the Kirovohrad region, it was established that the workers of the enterprise were actively recruited to work in the countryside to participate in grain collection activities and campaign work. It was determined that due to unrealistic bread procurement, the city party committee decided to reduce the food standards for the workers of the enterprise. It has been proven that the deterioration of nutrition, tax pressure, difficult domestic working conditions, and delayed wages provoked critical statements from the workers against the factory management, a decrease in labor activity, and sabotage. On the basis of the information and analytical reports of the State Political Department, it was established that the resistance of the workers was isolated and was quickly suppressed, due to the following reasons: representatives of the security agencies promptly isolated the most active agitators of the resistance; the management of the factory effectively combined repressive and encouraging methods of interaction with the staff; in conditions of famine, workers were only capable of passive resistance due to their physical condition. It was established that the first case of death from hunger among the factory workers occurred in the second decade of December 1932. The actions of the factory and city management aimed at organizing aid to the starving workers were considered. The state of workers' food security in 1932–1933 was analyzed. It was found that the largest number of workers and their family members died of hunger in the spring of 1933. It was suggested that the exact number of workers who died of hunger or diseases caused by it can be determined due to the state of primary sources impossible. It was established that the personnel of the «Chervona Zirka» continued to suffer from hunger even in July 1933.

Key words: Holodomor, «Chervona zirka», bread harvesting, workers.